

Vidjeli smo, primjerice, kako Shaviro koristi priču Maureen McHugh kako bi sugerirao da bi afektivni model svijesti mogao biti rašireniji i temeljniji od onog kognitivnog, dok se referirao na roman *Sljepoća*, kako bi sugerirao da je sposobnost za estetski doživljaj ono što razlikuje čovjeka od drugih inteligentnih sustava. Što se tiče odnosa prema kognitivnoj znanosti, knjiga Stevena Shavira usmjerena je prvenstveno k propitivanju određenih pretpostavki, počevši od privilegiranja kognicije naspram osjetilnosti, o čemu svjedoči i naslovni neologizam *diskognicija* – novokovanica koja poput osjetilnosti označava »nešto što narušava kogniciju, premašuje granice kognicije, ali također i čini njezin temelj« (str. 14). Naposljetku, budući da je pisana jednostavnim i razumljivim stilom, kvaliteta koja je sačuvana i u hrvatskome prijevodu, te ne zahtijeva veliko predznanje iz filozofije i znanosti, Shavirova je knjiga nadasve preporučljiva studentima filozofije, komparativne književnosti, psihologije, ali i kognitivne znanosti.

Andrija Koštal

Gustav Radbruch

Filozofija prava

Naklada Breza, Zagreb 2019.,
prev. Božo Dujmović

Razdoblje dvadesetoga stoljeća predstavlja jedno od najintenzivnijih i najplodnijih razdoblja pravne filozofije. Može bitno je, kao i ne ponajmanje zamjetno, da je takva kvalifikacija determinirana uglavnom od strane pravnih filozofa anglosaksonskoga pravnog kruga (engl. *common law*), iako je doprinos pravnih filozofa europsko-kontinentalnoga pravnog kruga (engl. *civil law*) također od neupitnoga i stanovitoga značaja. To se osobito odnosi na germanske pravne teoretičare od kojih je, uz Hansa Kelsena i Carla Schmitta, neupitno najznačajniji – Gustav Radbruch. Radbruchovo djelo *Filozofija prava* (njem. *Rechtsphilosophie*) jedno je od najvažnijih djela pravne filozofije dvadesetoga stoljeća, koje u akademsko-filozofijskopravnome okviru budi zanimanje brojnih pravnih filozofa iz različitih pravnih krugova. Djelo *Filozofija prava* tiskano je 1932. godine, a velikim se dijelom temelji na ranijem Radbruchovom

spisu *Osnovne crte filozofije prava* (njem. *Grundzüge der Rechtsphilosophie*) iz 1914. godine. U prijevodu Bože Dujmovića i izdaju Naklade Breza iz 2019. godine, osim naslovnog spisa, u knjizi *Filozofija prava* nalaze se i značajni Radbruchovi spisi: »Nacrt pogovora uz Filozofiju prava« (1947.), »Pet minuta filozofije prava« (1945.) i »Zakonsko nepravo i iznadzakonsko pravo« (1946.). Premda se važnost zadnjega spisa ogleda u točno određenim dijelovima teksta u kojima se izlaže teza o neprimjeni pozitivnoga zakona koji je u suprotnosti s pravednošću (poznatije i kao *Radbruchova formula*), daljnja će analiza pokazati kako Radbruch bitne temelje toj tezi uspostavlja pravo u svojem temeljnom djelu *Filozofija prava*.

Filozofija prava može se konceptualno podijeliti na dva temeljna dijela. Središnjicu prvoga, »općega dijela« čini temeljna obradba *pojma* (tj. *koncepta*) i *ideje prava*, koja počiva na Radbruchovom metodičkom trijalizmu utemeljenom na (neokantovskom) metodičkom dualizmu. Osim središnje razradbe *pojma* i *ideje prava*, iscrpnost se Radbruchove *Filozofije prava* ogleda i u »posebnome dijelu« koji nudi detaljnu analizu svih podskupova (filozofije) prava, čiji se elaborat reflektira u velikoj preglednosti i sistematičnosti svih ključnih pravnih instituta i elemenata, emaniirajućih iz *pojma* i *ideje prava*.

Poradi akademsko-profesorskoga angažmana, među ostalim, u Königsbergu i Heidelbergu, ne treba nadasve čuditi da se Radbruchova pravna filozofija temelji na heidelberškoj (badenskoj) jugozapadnonjemačkoj inačici neokantizma (npr. Heinrich Rickert, Wilhelm Windelband, Ernst Troeltsch, Emil Lask), koja uz marburšku inačicu (npr. Paul Natorp, Ernst Cassirer, Hermann Cohen) predstavlja dva temeljna smjera neokantizma na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Ovdje bi se eventualno mogle uzeti u obzir i göttinginske i neofrizijske inačice neokantizma koje pronalazimo kod Jakoba Friedricha Friesa i Leonarda Nelsona. Glavno je obilježje neokantizma teza da se iz bitka, odnosno nečega što jest (njem. *sein*) ne može induktivno izvesti ono što bi trebalo biti (njem. *sollen*). Navedenu kategorijalnost bitka i trebanja, odnosno zbiljnosti i vrijednosti (prava), kao i njihovu međusobnu ne-obrazloživost, utemeljuje koncept metodičkog dualizma, suprotstavljajući se hegelovskom izjednačavanju navedenih kategorija i hegelovski utemeljenom metodičkom monizmu. Metodički monizam ogleda se u panlogičkoj formulaciji iz »Uvoda« *Osnovnih crta filozofije prava*, gdje Hegel navodi da je ono umno (idejno) zbiljsko, a ono što je zbiljsko ujedno i umno (usp. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, prev. Danko Grlić, Sulejman Bosto, Veselin Masleša, Sa-

rajevo 1989., §1 i §2). Za Radbrucha, izvor vrijednosnih sudova nalazi se u *prirodi, objavi i umu* (§3, str. 35). Stoga nije neshvatljivo zašto Radbruch, poput Immanuela Kanta u njegovim brojnim spisima, odbacuje gotovo sve oblike pozitivizma, pragmatizma, empirizma, historicizma i evolucionizma.

Međutim, Radbruch koristi koncept metodičkog dualizma instrumentalistički tek poradi suprotstavljanja metodičkom monizmu, nanovo nadopunjujući koncept metodičkog dualizma u vidu (metodičkog) trijalizma. Četverostruka danost sastavljena od *bitka, vrijednosti, smisla i biti* svedene na *prirodu, ideal, kulturu i religiju*, u pravnom se pogledu trijalistički svodi na *zbiljnost prava, ideju prava i kulturu prava*, isključujući ovdje, na njegovo inzistiranje, četvrti način poimanja, onaj religijski (§3, str. 47). Naime, *zbiljnost prava, ideja prava i kultura prava* čine ishodište Radbruchova (metodičkog) trijalizma, koji se manifestira u različitim segmentima prava: (a) *pravnoj sociologiji* (ozbiljenje prava), (b) *pravnoj filozofiji* (trebanje, ideja prava) i (c) *pravnoj dogmatici* (veza između navedenih kategorija). Trijalizam transformira pravnu filozofiju u kulturnu pravnu filozofiju, smjer koji je uspostavio Radbruchov neokantovski kolega Emil Lask.

Srž Radbruchove filozofije prava ogleda se u *pojmu* (tj. *konceptu*) i *ideji prava*. Ovdje je važno istaknuti i to da je *ideja prava* određena trijadom *pravednosti, svrhe prava i važenja prava*. Međutim, u znanstvenim tekstovima postoje svojevrсна lutanja oko determinacije i unificiranja što bi predstavljalo pravu srž Radbruchove pravne filozofije. Neki smatraju da su to samo *pojma* i *ideja prava*, neki da se radi o *pojmu, ideji i važenju prava* (npr. Ralf Dreier i Stanley L. Paulson), neki da se radi o »tri trijadede«: *pojma* (zbilja, ideja i svrha), *ideja* (pravednost, sigurnost i svrhovitost) i *svrhovitost* (individualne, kolektivne i artefaktne vrijednosti) prava (npr. Robert Alexy), dok neki takvu kategorizaciju uopće ne priznaju, obrađujući na jednak način sve činitelje Radbruchove filozofije prava (npr. Anton-Hermann Chroust). Zamjetno je kako se sâm Radbruch primarno dualistički usredotočuje na *pojma* i *ideju prava*.

Pojam prava jest »danost čiji je smisao ozbiljenje ideje prava« (§1, str. 23), odnosno, kako će pokazati daljnja analiza, ozbiljenje *pravednosti*. Kao kulturni pojam, *pravo* jest »pojma jedne zbiljnosti čiji je smisao služenje nekoj vrijednosti« (§4, str. 51). Ta (pravna) vrijednost jest *ideja prava* prema kojoj je orijentiran *pojma prava*. Vidljivo je kako upravo iz *pojma prava* slijedi *ideja prava*. Međutim, Radbruchovo razumijevanje međuodnosa kategorija unutar metodičkoga dualizma u tom se pogledu ne bi smjelo krivo shvatiti. Pravo se jedino

može pojmiti u kontekstu odnosa povezanog s vrijednošću. Budući da nemogućnost izvodenja vrijednosti iz zbilje označava *logičnim*, a ne *kauzalnim* odnosom, Radbruch na tom tragu zaključuje da bitak i vrijednost stoje u *logičkom* odnosu (cf. §2, str. 27). Ustanovljujući kako se pravo sastoji od *pojma i ideje prava*, Radbruch pravi razliku između prava i ostalih kategorija (normi), odnosno između *morala i običaja*. Pravo treba promatrati kao kulturni pojam, a čudorednost kao vrijednosni pojam, odnosno baš onako kako »ideja pravednosti u pravu postaje kulturnom zbiljnošću«, isto tako i »ideja čudorednosti to postaje u moralu, tj. u psihološkoj činjeničnosti savjesti« (§5, str. 59). *Običaj* prethodi i *pravu i moralu*. U onom trenutku kada *pravo i moral* postaju zasebne kulturne kategorije, *običaj* se jedino može pripojiti jednom ili drugom, pa mu se ne može sporiti ni društveni značaj.

Radbruch smatra da *ideja prava* »ne može biti ništa drugo doli pravednost« (§4, str. 52). Odnosno, Radbruch na temelju izjednačavanja *ideja prava = pravednost*, moglo bi se reći *a minore ad maius*, izvodi formulaciju prema kojoj je pravo »zbiljnost čiji je smisao služenje pravednosti« (§4, str. 53). Naime, sâm Radbruch navodi kako pravo može biti i nepravedno, koristeći Ciceronovu konstrukciju *summum ius, summa iniuria* (hrv. *najveće pravo, najveća nepravda*), izrečenu u Ciceronovim *Dužnostima* (lat. *De Officiis*, I, X), ali je ono pravo »samo zato što je njegov smisao da bude pravedno« (§1, str. 23). Ovdje se valja prisjetiti da je Ciceron, kao otac učenja o prirodnome pravu koji je prvi izričito koristio taj naziv (lat. *ius naturale*), kroz navedenu maksimum pokušao dokazati kako najdosljednije pridržavanje prava *mala fide* može naposljetku voditi do njegovog potpunog, nepravednog izobličenja (primjer vojskovođe i spartanskog kralja Kleomena).

Radbruch koncept pravednosti *eo ipso* gotovo u potpunosti preuzima iz Aristotelova nauka. Aristotel u *Nikomahovoj etici* uspostavlja dvovrsnost pravednosti, gdje je pravedno ono što je u skladu sa zakonom i jednakosti, dok je nepravedno ono što je tomu kontradiktorno. Radbruch preuzima navedenu dvovrsnost, pritom navodeći kako se pravednost ogleda u *zakonitosti* (trijada primjene zakona, pokoravanja zakonu i samog zakona) i *jednakosti* (cf. §4, str. 52–53). Radbruch svoju daljnju koncepciju pravednosti (*apsolutna i relativna jednakost*) temelji na Aristotelovoj *apsolutnoj i diobenju pravednosti* (§4, str. 53). Pravednost pojedinačni slučaj gleda sa stajališta opće norme, a pravičnost u njemu traži vlastiti zakon – iz čega proizlazi da je pravičnost »pravednost pojedinačnog slučaja« (§4, str. 53). Radbruch ideju prava u daljnjim dijelovima teksta ne temelji samo na pravednosti nego i na trijadi

pravednosti, svrhovitosti i pravne sigurnosti, ali potonje u kontekstu *važnja prava*.

Trijada *svrhe prava* sastoji se od *individualnih vrijednosti, kolektivnih vrijednosti i vrijednosti djela* (tj. artefaktnih vrijednosti), a koje su uvjetovane onim vrstama predmeta koje mogu imati apsolutnu vrijednost: (I) *ljudskim pojedinačnim osobnostima*, (II) *ljudskim kolektivnim osobnostima* i (III) *ljudskim djelima* (§7, str. 74). Ovisno o nazoru koji se želi slijediti, međusobno suprotna shvaćanja tih vrijednosti mogu biti: (i) *individualistička* (krajnji cilj je sloboda), (ii) *nadindividualistička* (krajnji cilj je nacija) ili (iii) *transpersonalna* (krajnji cilj je kultura) (§7, str. 76). Nazor *individualizma* oblikuje »društvo«, nazor *nadindividualizma* »kolektiv«, a nazor *transpersonalizma* »zajednicu«, stavljajući ih u svojevrsni dijalektički odnos u kojem se svaki od njih preobražava u onaj drugi, onaj kojem teži (§7, cf. str. 79 i 80).

Jedan od problema vezanih uz Radbruchovu pravnu filozofiju ogleda se u pitanju: je li Radbruch do 1932./33. godine djelovao kao pravni pozitivist, a tek nakon toga kao pravni naturalist? Međutim, postoje stanovita stajališta njegovih eminentnih interpretatora koji ističu da Radbruch nikada nije ni bio pravni pozitivist u pravom smislu te riječi (npr. Dreier, Paulson i Alexy). Argument za obranu takvog stava treba prvenstveno tražiti u pozitivističkoj tezi o kategoričkoj odvojenosti *pravne zbiljnosti i pravnog trebanja* (prvenstveno pravednosti, pa i morala), koju Radbruch ne zastupa. Radbruch, naime, neokantovski odbacuje bilo kakvu tezu o metodičkom monizmu, ne izjednačujući ta dva pojma, odvajajući ih (dualistički) u dvije kategorije. No, i sâm Radbruch smatra da postoji spona između navedenih kategorija (cf. §2, str. 27), što je vidljivo već iz samog pojma prava, koji definira kao »zbiljnost čiji je smisao služenje vrijednosti, ideji prava«, odnosno služenje (*ideji*) *pravednosti*. Međutim, Radbruch je najveći otklon takvome razmatranju može bitno dao u dijelu o *važnju prava* (§10). Tako sudac ne bi trebao suditi *pravedno*, već isključivo *pravno*, u službi pozitivnog pravnog poretka (§10, str. 108). Nadalje, Radbruch razrađuje navedenu tezu referirajući se na primjer odnosa suca i počinitelja kaznenoga djela. Suca vlastita savjest obvezuje da pozitivno pravo smatra važećim, dok počinitelja kaznenoga djela (iz uvjerenja) savjest obvezuje da nepravedno (ili nesvrhovito) pravo smatra nevažećim. Međutim, još jače osnažujući argument *dura lex, sed lex*, Radbruch zaključuje:

»Obveza je od počinitelja zahtijevala kazneno djelo, obveza od suca zahtijeva kažnjavanje, a obveza je počinitelja možda da prihvati kažnjavanje do kojega ga je dovela njegova obveza da počini zločin – radi

nepovredivosti zakona, radi pravne sigurnosti.« (§10, str. 109.)

Iako to Radbruch nigdje izričito ne spominje, navedeno je na tragu Kantova mišljenja o važnju prava u kontekstu pitanja o pravu na otpor u *Metafizici čudoređa*, gdje Kant ističe izrazito protivljenje aktivnom otporu, revoluciji i ustanku, razrađujući umni princip pokoravanja zakonodavnoj vlasti. Međutim, navedenu razradbu treba staviti u historijski kontekst, kao i Radbruchovu ulogu u Weimarskoj Republici, u kojoj je obnašao dužnost ministra pravosuđa. Poučen različitim pokušajima, pa i krajnjom zlouporabom Weimarskog ustava (npr. kontroverzni članak 48.) od strane nacionalsocijalista, Radbruch je bio veliki pobornik pravne sigurnosti. Primjerice, u kontekstu Weimarske Republike i izvanrednih stanja, Radbruch je bio pobornik pravne sigurnosti ustavne države kao i Carl Joachim Friedrich, njegov nešto mlađi heidelberški kolega, dok se s druge strane, poput Hansa Kelsena, zalagao i za ustrojstvo ustavnog sudovanja kao nadzora ustavne (pravne) sigurnosti.

No, Radbruch se tek daljnjim pisanjima u potpunosti udaljio od pravnopozitivističkog razmišljanja. Nesumnjivo je da su određenu Radbrucha kao kategoričkog »pobornika ne-pozitivnoga prava« velikim dijelom doprinjele reperkusije njemačkoga nacionalsocijalizma, a posljedično, kao odgovor na potonje reperkusije, i jedna od njegovih najvećih ostavština – tzv. *Radbruchova formula*. Uvelike razrađivana u daljnjem razvoju pravne filozofije i teorije, *Radbruchova formula* radi odmak od puke primjene statutarne pravila koja su u ekstremnom proturječju s pravednosti. U tom pogledu, zanimljivo je da Radbruch prihvaća misao Tome Akvinskoga, koji ističe da nepravedan zakon ne može biti zakon (lat. *lex iniusta non est lex*), a što je gotovo pola stoljeća kasnije, primjerice, činio i poznati jusnaturalist i tomist John Finnis. Ovdje svakako valja istaknuti da se namjerno ne koristi izraz *prirodno pravo* s obzirom na to da je Radbruch smatrao pozitivno pravo nedostatnim u otklanjanju posljedica koje je izazvao nacionalsocijalizam, ali ga je, bez obzira na navedeno, ipak teško kategorički svrstati u skupinu klasičnih pobornika učenja o prirodnome pravu. Drugim riječima, Radbruch zastupa svojevrsnu vrijednosno utemeljenu pravnu filozofiju (njem. *Wertungsjurisprudenz*).

Formula je sadržana u Radbruchovom spisu »Zakonsko nepravo i iznadzakonsko pravo« iz 1946. godine:

»Konflikt između pravednosti i pravne sigurnosti mogao bi se riješiti na taj način da pozitivno pravo, osigurano pomoću moći i propisa, ima prednost onda kad je sadržajno nepravedno i nesvrhovito, osim u slučaju kad pozitivni zakon proturječi pravednosti u tako nepodnošljivoj mjeri da zakon kao

‘neispravno pravo’ mora ustuknuti pred pravednošću.« (Str. 273.)

Međutim, prilično je bitno naglasiti da je Radbruch prilikom uspostavljanja teze o »nepodnošljivosti« i »poricanju/nepriznavanju« apriorno morao izvršiti i metamorfoznu obradbu vrijednosnog relativizma iz *Filozofije prava*. Navedeno je izvršeno godinu dana ranije, u spisu »Pet minuta filozofije prava« iz 1945. godine, u kojem se pravnim načelima u obliku ideje ljudskih i građanskih prava daje apsolutna i umna priroda (str. 266).

Spis »Zakonsko nepravo i iznadzakonsko pravo« predstavlja jedan od najutjecajnijih pravnofilozofskih spisa 20. stoljeća. Naime, upravo su se tim spisom, kao i formulacijom ekstremnoga proturječja pozitivnoga zakona s pravednošću, služili i njemački sudovi poslije Drugoga svjetskog rata, obrađujući nacionalnoscijalističko (ne)pravo koje *ipso facto* nije davalo nikakvu pravnu osnovu u osudi nacističkih počinitelja nedjela. U kasnijim godinama 20. stoljeća, ponajviše zbog znatnog razvoja međunarodnoga prava, Radbruchova je formula pomalo izgubila na primarnoj svrsi jer je pozitivistički korištena u zajedničkom okviru s pozitivnim (međunarodnim pravom), a što je vidljivo i u presudi njemačkog Saveznog suda istočnonjemačkim vojnicima optuženim za paljbu prema bjeguncima koji su pokušali pobjeći preko Berlinskoga zida.

Radbruchova formula odgovor je na kategoričnost zbilje koja tek u određenoj mjeri ocartava konture istinitoga. Uz simbiotičnost s idejnim, slika istinitoga ipak uvelike postaje izoštrjenija. U spoznaji idejnoga, Radbruch se služi filozofjskim naučavanjem. Tako je jedna od možebitno najvećih ostavština Radbruchove *Filozofije prava* upravo vraćanje nauka o pravu filozofjskim korijenima u vidu profiliranja pravne filozofije kao grane unutar opće filozofije. Proučavanjem idejno-vrijednosne dimenzije prava, kao i filozofjskim metodološkim okvirom, Radbruch uvelike doprinosi navedenoj kategorizaciji. Uostalom, tom mišlju i započinje prvu rečenicu *Filozofije prava*:

»Filozofija prava dio je filozofije. Neizostavno je stoga najprije ukazati na opće filozofske pretpostavke filozofije prava.« (§1, str. 19.)

Hrvatska filozofska zajednica ovim je izdanjem dobila djelo koje nudi detaljnu obradbu temeljnih (filozofjskih) pretpostavki pravne filozofije. Bez obzira na različita zanimljiva pitanja, pa i pojedine misaone nejasnoće, svaki će čitatelj čitajući ovo djelo, i usporedno promišljajući o svim temeljnim pitanjima prava, steći višedimenzionalna saznanja o tome što pravo jest i što bi pravo trebalo biti. Upravo u trenutnoj epohi različitih mikro i makro kriza društvenoga poretka, Radbruchova

idejno-vrijednosno-kulturna misao i obradba prava nameću se kao jedna od ključnih perspektiva koja bi mogla dati nove poglede o samom poimanju prava, kao i smjernice za prevladavanje navedenih kriza.

Tomislav Nedić

Zoran Dimić

Političke životinje i zveri

O Aristotelovom zasnivanju filozofije politike

Akademski knjiga, Novi Sad 2022.

Nakon zapaženih knjiga *Rađanje ideje univerziteta* (2013.) i *Politike obrazovanja: od paideje do Bildung* (2017.), Zoran Dimić, filozof iz Vranja te profesor povijesti filozofije i filozofije odgoja i obrazovanja s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a svojedobno i doktorand na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, objavio je monografiju pod provokativnim naslovom *Političke životinje i zveri. O Aristotelovom zasnivanju filozofije politike*, koja je posvećena rekonstrukciji geneze klasične, primarno Aristotelove praktičke filozofije. Autorova je ambicija da tom kritičkom rekonstrukcijom ponudi odgovor na drevno, ali zato ništa manje i danas aktualno pitanje o svrsi i smislu filozofije politike. Odmah da unaprijed ustvrdimo: to je nastojanje urodilo vrijednim plodovima! Prema standardnim klasifikacijama Aristotelove (ili aristotelovske) praktičke filozofije, onoga znanja koje je usmjereno na valjano djelovanje, ona se dijeli na (I) *etiku* (tj. znanje koje tematizira pojedinčevo valjano činjenje), (II) *ekonomiku* (tj. znanje o valjanom upravljanju kućnim domaćinstvom) i (III) *politiku* (tj. znanje o valjanom vođenju zajedničkih poslova koji se odnose na polis). Dok se u dosadašnjim interpretacijama, istraživanjima i aktualizacijama aristotelovske praktičke filozofije pridavala primjerena pozornost etici i politici, ekonomika je dotle ostajala na marginama istraživačkih i misaonih interesa, a što je, među ostalim, rezultiralo i idejom obnove praktičke filozofije (Hennis i dr.), koja se – upravo zbog zaobilazanja ekonomike – u konačnici svodila na neplodno moraliziranje politike.